

2015 TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINA GÖRE 5-8. SINIF ÖĞRENCİLERİNİN KELİME SERVETLERİNİ GELİŞTİRMEYE YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME

Nazife Burcu TAKIL*

Bu çalışma, ortaokul düzeyindeki öğrencilerin kelime servetlerinin nasıl arttırılabileceğini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Çalışmada öğrencilerin aynı sınıfta eğitim almalarına rağmen farklı sosyoekonomik düzeyleri, bilişsel ve duyuşsal hazırbulunuşlukları olduğu dikkate alınarak örnek kelime etkinlikleri hazırlanmıştır. Kelime etkinliklerinde, güncel Türkçenin söz varlığı göz önüne alınmıştır. Literatür taramasına dayalı betimleyici türdeki bu niteliksel çalışmada kelime etkinlikleri anlamsal yönden temel, yan, mecaz, eş, sesteş, zıt, somut, soyut, olarak ele alınmış, kelimelerin eşdizimleri ve çağrışımsal alanlarının ders içinde nasıl kullanılacağına dair açıklamalarda bulunulmuştur. Kelime servetini geliştirmede, dilin iletişimsel boyutu temel alınmıştır. Kelimelerin kişisel deneyimlerle bağdaştırılmadığında aktif kelime servetinin geliştirilmesinin zor olması gerçeğinden hareketle, öğrenciler için etkin bir kelime kazanımı süreci planlanmıştır. Bu plan dâhilinde öğrenci ve öğretmen rolleri belirlenerek kelime servetini geliştirmeye yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türkçe eğitimi, kelime serveti, kelime etkinlikleri

* Dr.; Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

AN ASSESSMENT OF IMPROVING VOCABULARY KNOWLEDGE OF 5-8TH GRADES STUDENTS ACCORDING TO THE 2015 TURKISH LESSON CURRICULUM

Nazife Burcu TAKIL*

This study has done to explore the activities and ways to build the vocabulary of 5-8th class students. In the study, sample vocabulary practices and activities were designed taking the differences in cognitive and sensual readiness, socioeconomic status into account, even though these students were in the same classroom. In vocabulary activities, contemporary Turkish and its lexicon were taken into account. Based on the type of descriptive literature, this qualitative study categorizes vocabulary as semantically connotative, concrete, abstract, central meaning, alliterations, synonymous, antonymous, or metaphorical and explains how to implement the collocations and contextual aspects of the words into the lesson. When improving vocabulary, communicational functions of the language are taken as a basis. Considering the fact that it is harder to improve one's vocabulary without personal connections to the context of the words, active involvement of the learners was sought in the way of improving vocabulary. In this scheme, roles of learners and teachers were defined and ways to improve vocabulary were suggested.

Key words: Turkish education, vocabulary, vocabulary activities

1. Giriş

Dilin yapı taşları olarak görülen kelime, TDK Sözlüğünde (2016) "Anlamı olan ses veya ses birliği, söz, sözcük." olarak tanımlanmaktadır. Ergin'e göre kelime (2002) "Manası ve gramer vazifesi bulunan tek başına kullanılan ses veya sesler topluluğudur." Kelimeler, düşüncenin araç-gereçleridir. Zihindeki kavramların bir kalıba dökülüp şekillenmesine yardım ederler. Kişinin deneyimleri, yeni kavramları zihninde oluşturmasını ve kelimeleri yeniden şekillendirmesini sağlamaktadır (Sevinç, 2003).

* Dr.; Gazi University, Faculty of Education Department of Turkish Education

◆ Nazife Burcu Takıl

Her insan kendini ifade etme ihtiyacı duyar. Bu ihtiyacın giderilmesinde en çok başvurulan yol yazma ya da konuşmadır. Dilin anlatma becerileri olarak ele alınan yazma ve konuşmada bireyin kelime serveti oranında düşünceler ortaya konur. Ne kadar çok kelime bilinir ve günlük hayatta doğru şekilde kullanılırsa insan o kadar rahat ve mutlu olur. Her dil becerisi birbirine bağlı olarak gelişim göstermektedir. Dinleme becerisi ile başlayan dil gelişimi; konuşma, okuma ve yazma ile devam etmektedir. Dinleme becerisinde sıkıntı yaşayan birey, konuşma ve akabinde okuma ile yazmada da sıkıntı yaşamaktadır. Bu sebeple dil becerilerinin gelişiminde her bir beceriye ayrı ayrı yer verilmelidir. Bu dört temel dil becerisinin ortak noktası malzemesinin kelime olmasıdır. İnsan kelimelerle konuşur, kelimeleri dinler, okur ve yazar. Kelime servetine ait bir eksiklik, bireyin dış dünya ile olan iletişimini sekteye uğratmaktadır. Kelimeler bireylerin düşüncelerini, isteklerini, kişiliklerini tanıttıkları küçük ama tesiri büyük malzemelerdir. İnsanların kendilerini ifade ederken seçtikleri kelimeler onların algı dünyalarını, yaşayış biçimlerini yansıtmaktadır.

Toplum ve dil arasında kültüre bağlı olarak gelişen sıkı bir bağ vardır. Her toplumun kelime gruplarının birbirinden farklı olduğu gibi (Türklerde akraba adları çok yer tutarken İngilizcede amca ve dayının aynı kelimeyle karşılanması gibi) her insanın da sahip olduğu ve sıklıkla başvurduğu kelimeler o kişinin psikolojik, bilişsel özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Örneğin bir doktorla bir öğrencinin gün içinde kullandığı kelimeler birbirinden oldukça farklıdır. Bu onların deneyimlerinin farklı olmasından ileri gelmektedir. Aynı sınıfta öğrenim gören iki öğrencinin de sahip olduğu ve kullandığı kelimeler oldukça farklı olabilir. Bu onların yaşamları boyunca okudukları kitapların, karşılaştıkları insanların, merak ettikleri unsurların birbirinden farklı olmasıyla alakalıdır. Kaplan (1992), " Dil sadece düşünceleri ve anlamları taşıyan bir araç değildir. Aynı zamanda düşünce, iletişim ve anlam üreticisidir." diyerek dili oluşturan kelimelerle düşünce arasındaki sıkı ilişkiyi ortaya koymaktadır. Buradan hareketle edindiğimiz kelimelerin düşünce sisteminiz üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Düşünceler; yeni buluşların ortaya çıkmasına, hayatın şekillenmesine olanak veren yapılardır. Bu sebeple eğitim sisteminde düşüncelerin oluşmasını sağlayan ya da diğer bir yönden düşüncelerin aktarılmasını sağlayan kelimelerin öğretimi üzerinde önemle durulmalıdır.

Kelime servetinin genişliği, çocuğun sosyal ve duygusal gelişiminde de çok önemli bir yere sahiptir. Çocuk toplumda etkin olmak için diğerleri ile anlaşabilmelidir. Çocuğun kelime servetinin fakirliği onu toplumdan uzaklaştırabilir. Çocuk bir şeyi söylemek isteyip de kelime yetersizliği nedeniyle derdini anlatamadığı zaman hayal kırıklığına uğrar. Anlaşılmadığı zamansa kendisini anlamayan kişilere karşı kötü hisler besler ve bu kişilerin kendisini anlamak istemediklerini düşünebilir. Çocuğun yazma becerisi de kelime servetinin genişliğine bağlıdır (Yavuzer, 1999).

Dört temel dil becerisinin bireye kazandırılması ile bireyin bu becerileri aktif olarak kullanabilmesi, edinilmiş zengin sözcük dağarcığı ile yakından ilgilidir (Karatay,

2007). Bireyin kelime serveti ne kadar gelişmişse, anlama (dinleme, okuma) ve anlatma (konuşma, yazma) becerileri de o kadar gelişmiştir (Nagy, 1988). Kelime serveti kısıtlı çocuklar, okul döneminde okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesi sürecinde kelimeleri tanımada sorunlar yaşamaktadır. Zira, Cüceloğlu'nun (2009) da belirttiği üzere; bilinen kelimelerin okunması, bilinmeyen kelimelerin okunmasına kıyasla daha az zaman almaktadır. Çünkü iyi bilinen bir kelime, harf harf analiz edilmeden bütün olarak algılanmaktadır. Konuşma dili için de aynı kural geçerlidir. Bilinen kelimelerin anlaşılması ve anlamlandırılması daha kolaydır. Ayrıca kelimeler tek tek verilmek yerine cümle içinde verildiğinde kelimelerin tanınması kolaylaşmaktadır. Özellikle de içinde bulunulan ortamda belirli bir kelimenin duyulması bekleniyorsa kelime daha kolay algılanmaktadır. Çünkü beklentiler çağrışımları yönlendirmektedir. Çağrışımların kelime serveti üzerinde önemli tesiri bulunmaktadır. Bireyler bildikleri kelime ve kavramlar arasında çeşitli ilişkiler kurarak yeni düşünceler üretmektedirler. Bu sebeple Türkçe derslerinde sınıf içi etkinlikler ve ders materyalleri öğrencilerin zengin çağrışımlar oluşturmasını sağlayacak şekilde hazırlanmalıdır.

Edebiyat ve Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin içerdiği kelimeler, sistemli bir halde hangi düzeyde kaç kelime öğretileceğine dair liste hâlinde belirlenmelidir (Aydın, 2003). Akabinde her kelime ya da kelime grubu için sınıf içinde uygulanabilecek etkinlikler düzenlenmelidir. Bu etkinliklerde kelimelerin anlamsal ilişkileri göz önünde bulundurulmalıdır.

1.1. Temel, Yan ve Mecaz Anlamlı Kelimeler

İnsanoğlu çevresindeki nesnelere isimlendirirken yakından uzağa ilkesini takip eder. Kendi fiziksel, ruhsal ihtiyaçlarını anlatmak çok uzaktaki bir ağacın isimlendirilmesinden daha önemlidir. Bu sebeple insanın anatomisi ile ilgili kelimeler her zaman sözlükteki birinci, yani temel anlamı karşılamaktadır (Erden, 2011). Temel anlam, kelimenin bir bağlam ve konudan ayrı olarak ele alındığında zihinde oluşan ilk hâlidir (Aksan, 2009). Temel anlam, kelimenin dilde kullanımı süreklilik kazanarak belli bir zaman dilimi için sabitlenmiş anlamıdır (Uğur, 2007). Yan anlam ise insanoğlunun kavramları daha etkili, daha somut, daha kolay biçimde dile getirebilmek için aralarında biçim, işlev, amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan başka kavramlara dayanarak açıklamasıyla oluşmaktadır (Aksan, 2009). Yan anlam kazanan kelimeler mutlaka kelimenin temel anlamıyla herhangi bir yönden ilişkilidir (Kıran ve Kıran, 2010). Mecaz anlam ise kelimenin temel ya da yan anlamından oldukça uzaklaşan ve daha çok deyimler içerisinde ele alınan anlam türüdür.

Kelime servetinde öğrencilerin sadece hedef kelimeye ait temel anlamı öğrenmesi beklenmemelidir. Hedef kelimenin öğretimi; kelimenin farklı durum ve zamanlarda çeşitli kullanım alanları içerisinde doğru kullanımını kapsamalıdır. Bu sebeple kelime öğretiminde temel, yan ve mecaz anlam hedef kelimeyle birlikte verilmelidir.

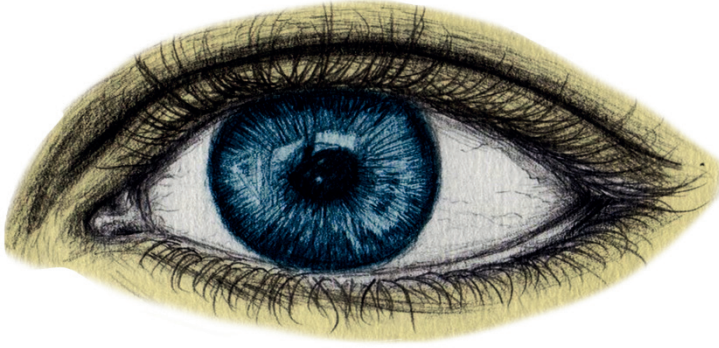
Öğrencilerin kelime servetlerinin gelişmesi, kelimelerin anlam ilişkilerini çözümleriyle sağlanabilmektedir. Öğrencinin yeni bir kelimenin anlamını, bildiği bir keli-

◆ Nazife Burcu Takıl

meden yola çıkarak çeşitli anlamsal ilişkiler kurarak bulması mümkündür. Bu süreçte öğrencilerin kelimeler arasındaki anlam ilişkilerini kolaylıkla bulmalarını sağlayacak görseller ve resimyazılar kullanmak faydalı olacaktır. Resimyazılar, dil eğitimi kapsamında kelime ve görselin birbirini çağrıştıracak şekilde bir arada verilmesidir. Kelime oluşumunda ve kazanımında anlamsal ilişkiler önemli olduğundan, kelime öğretiminde de göz önünde bulundurulmalıdır.

Göz kelimesinin geçtiği yan ve mecaz anlamlar kelimenin temel anlamı da ele alınarak bir arada verilmelidir.

Resim 1. “Göz” Temel Anlam

Gözün temel anlamı ilk olarak zihnimizde canlanan “görme organı”dır (TDK, 2016). Bu görselle birlikte öğrencilere “göz”ün temel anlamına ilişkin çeşitli cümle örnekleri verilmeli ve onların da kendi cümlelerini kurmaları sağlanmalıdır. Öğretmenler, her öğrencinin farklı bir kelime servetine sahip olduğunu ve sahip olunan kelime servetinin insanın karakteriyle yakından ilgili olduğunu bilmelidir. Buradan hareketle hedef kelimeye ilişkin cümle örnekleri, öğrencilerin duyuşsal yönden de kazanım elde edebilecekleri olumlu yönlendirmeler içermelidir. Örneğin “göz”ün temel anlamına ilişkin “Çok fazla kitap okumaktan gözleri kızarmıştı.” gibi bir cümle örneği vermekten kaçınılmalıdır. Zira, öğrenci çok fazla kitap okumanın gözler için zararlı olduğunu, bu sebeple kitap okuma süresini azaltması gerektiğini düşünebilir. Bunun yanı sıra göz kelimesinin kullanımına ilişkin görselle birlikte farklı cümle örnekleri verilmelidir. Cümle kuruluşlarında sınıfın seviyesi göz önüne alınmalıdır.

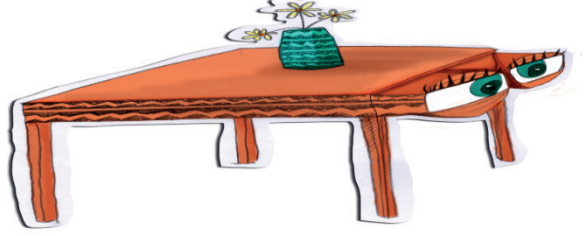
“Gözüne toz kaçtığı için çok ağladı.” (5. Sınıf)

“Gözlerinin rengi bana denizi hatırlatıyor. Masmavi.” (6.sınıf)

“İnsanın ne düşündüğünü gözlerine bakıp anlayabiliriz. (7.sınıf)

“Gözlerine baktıkça insanın içini tarifsiz bir hüznün kaplıyor.” (8.sınıf)

Resim 2: “Göz” Yan Anlam

Yan anlam kazanan kelimeler, kelimenin temel anlamıyla mutlaka bir yönden ortaklık göstermektedir. “Göz” insanın hayata açılan penceresidir. Çekmecelerin bölme yerlerinin dışarıya açılması gibi. Yüzdeki yuvarlak/çekik kısımlar olan ve açılıp kapanabilen gözler ile, çekmecelerde de tutma yerleri ile gözün yüzdeki bulunuşu arasında bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Ayrıca insanın gözleri gibi çekmecenin gözleri de açılıp kapanabilmektedir. Kelimelerin anlamsal ilişkileri öğrencilere benzerlikler açıklanarak verildiğinde daha kalıcı olmaktadır. Türkçe ediniminde ailenin içinde yetişen çocuk, kelimelerin anlamsal ilişkilerini de deneyimleri ile edinecektir; ancak ailenin sosyo ekonomik durumu, dili kullanabilme becerileri, çocuğun dil edinimine gösterdikleri özen neticesinde her çocuk okula farklı kelimeler ve kullanım alanları ile başlamaktadır (Heath, 2005; Sameroff ve Fiese, 2000; Ceber-Bakalloğlu ve Sucuoğlu, 2000; Horodynski ve Gibbons, 2004). Bu kullanım alanlarını zenginleştirmek ve kelimelerin temel anlamlarının dışında çok zengin bir kullanım sahası olduğunu göstermek gerekmektedir.

“Göz” kelimesinin yan anlamı ile ilgili cümle örnekleri görselle birlikte verilmeli ve her öğrencinin kendi cümlesini kurması sağlanmalıdır.

“Çekmecenin gözüne defter koydum.” (5. Sınıf)

“Çekmecenin gözündeki notları yatmadan önce çıkarıp okuyorum.” (6. Sınıf)

“Masanın gözündeki eşyaların kendisine ait olduğunu bilmiyor mu?” (7.sınıf)

“Dolabın gözüne uzun zamandır bakmaya korktuğu duygularını saklamıştı.” (8.sınıf)

Resim 3: “Göz” Mecaz Anlam (Gözü kalmak)

Mecaz anlam, dilin zenginliğini oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Tek bir kelimenin mecazlı söyleyişlerle onlarca anlam kazanması mümkündür. Türkçe bu bakımdan oldukça zengin bir dildir. Mecazlarla ortaya çıkan deyimler ve atasözleri, Türkçenin söz varlığında önemli bir yere sahiptir. Örneğin “Gözü kalmak.” deyiminde “göz” kelimesinin, temel anlamı olan görme organıyla artık yakından uzaktan hiçbir ilişkisi kalmamıştır. Deyim, “İsteyip de elde edemediği şeye karşı isteği sürmek” (Aksoy, 1988) anlamını taşımaktadır. İlköğretim ikinci kademedeki öğrenciler Piaget’in bilişsel gelişim kuramına göre somuttan soyuta geçiş aşamasında oldukları için somutlaştırılmış kavramları daha kolay öğrenebilmektedirler. Somut işlemler döneminde kayda değer bilişsel gelişim gözlemlenmekte ve çocukların dil ve temel becerileri edinme hızında büyük artış olmaktadır (Schunk, 2009). Bu sebeple Türkçe derslerinde öğretmenin dersin içeriğini zenginleştirecek kavramlar üzerinde durması, öğrencilerin kelimelerin farklı anlamlarını kavrayabilecek etkinlikler hazırlaması gerekir. Bu hususta özellikle Türkçenin söz varlığı üzerinde önemli etkiye sahip mecazların anlaşılmasını sağlayacak görsellerin kullanımı önem taşımaktadır.

“Gözü kalmak” deyiminin görselle birlikte kullanılabilir örnekleri öğretmen tarafından verilmeli akabinde öğrencilerin kendi cümlelerini kurması istenmelidir.

“Ayşe’nin çilekli pastada gözü kaldı.” (5.sınıf)

“Kendi tatlısını yedi ama yine de ablasının tatlısında gözü kaldı.” (6.sınıf)

“Arkadaşının gökkuşağı gibi rengârenk eteğinin pililerinde gözü kaldı.” (7.sınıf)

“Sabahtan beri aç olduğu için gördüğü her ekmek kırıntısında gözü kalıyor, bir an önce evine gitmek istiyordu.” (8. Sınıf)

1.2. Somut ve Soyut Anlam

Kelimeler, duyu organlarıyla algılanmalarına göre soyut ve somut olarak ele alınmaktadır. Herhangi bir duyu organıyla algılanabilen kelimeler somut, algılanamayan kelimeler ise soyuttur. Somut işlemler döneminin henüz soyuta geçişi tam sağlan-

mayan yaşlarda soyut kelimelerin anlaşılması da zor olmaktadır. 5. sınıf öğrencilerinin bu yaş aralığında olduğu göz önüne alındığında soyut kelimelerin somutlaştırılması, görselleştirilmesi önem kazanmaktadır. Özellikle duyguların yer aldığı hüznün, sevinç, mutluluk, korku, karamsarlık, endişe, karasızlık, umut gibi kelimeler görsellerle bir arada öğrencilere verilmelidir. Bu hususta resim yazı örneklerini kullanmak faydalı olacaktır. Resim yazılar, dil eğitimi kapsamında kelime ve görselin birbirini çağrıştıracak şekilde resmedilmesini kapsamaktadır.

Bu resim yazı örneklerinde de görüldüğü gibi, soyut anlamlı kelimeler hem kelimenin kendisi hem de anlamı ile iç içe verilerek somutlaştırılmakta ve akılda kalıcılığı artmaktadır. Ancak akılda kalıcılığın sağlanması için temel ilkenin kelimenin öğrencinin kendi yaşantısıyla ilişkilendirilerek cümle içinde kullanılması olduğu unutulmamalıdır. Bu sebeple öğrencilerin hedef kelimeleri farklı anlam ve biçimlerde değişik cümlelerde kullanılması teşvik edilmelidir.

1.3. Eş ve Zıt Anlam

Bir dilde bir kavramı yansıtmak için birden çok gösterge kullanılmaz. Zira, aynı dilde iki ayrı kelime tamamen aynı anlama gelmemektedir. Ancak yakın anlamlı kelimeler eş anlamlı olarak yaygın bir kullanıma sahip olmuşlardır. Bir dilde birbirine yakın anlamda pek çok kelimenin bulunması, o dilin zenginliğini ve işlenmişliğini gös-

◆ Nazife Burcu Takıl

teren özellikler arasında yer almaktadır. Eşanlamlı kelimeler tarih boyunca etkileşim içinde olduğu devletlerden alınan kelimeler ile ortaya çıkmaktadır. Batı dillerinden geçen ya da Osmanlı Türkçesinden kalan ve bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanımı olan pek çok kelime bulunmaktadır (Aksan, 2009). Mutlu-mesut, kelime-sözcük, öğrenim-tahsil, yazım-ımlâ, özgürlük- hürriyet gibi kelime çiftlerinin sayısını arttırmak mümkündür.

İnsan zihni, bir kelimeyi algıladığında onunla benzer olan diğer kelimeleri de almaya yatkındır. Çünkü zihin benzerlik, zıtlık, neden-sonuç, zaman-mekân gibi ilişkiler yaparak kodlamalar yapmaktadır (Takıl, 2015). Bu sebeple kelime öğretiminde hedef kelimeyle birlikte onun eş anlamlıları da verilmelidir.

Türkçede birbirine yakın, aynı kavram alanı içinde bulunan kavramların yanı sıra birbirine tamamen zıt olan kavramlar da yer almaktadır. Türkçede, Arapça ve Farsçadan gelerek dile yerleşmiş kelimelerin zıt anlamlı kelimelerin oluşmasında önemli yer vardır. Fakir/zengin zıtlığını oluşturan kelimelerden “fakir” kelimesi Arapçadan, “zengin” ise Farsçadan dilimize geçmiştir. “Fakir” kelimesinin karşılığı olan “yoksul” ve türevi “yoksulluk” kelimelerinin kullanım sıklığı “fakir” kelimesi kadar yaygın değildir (Aksan, 2009). Kullanım sıklığı bir dilde tercih edilme ile ilgilidir ve eşdizim başlığı altında incelenmiştir.

Bir kelimedenden yola çıkarak başka kelimelerin hatırlanmasında öncelik benzerlik ve zıtlık ilişkisi ile akla gelen kelimelerindir. Bu sebeple öğrencilere hedef kelime ile birlikte onun eş ve zıt anlamlısı da verilmelidir. Bu, öğrenmede kolaylığı ve kalıcılığı sağlamaktadır. Ders kitaplarında geçen metinlerde ve görsellerde kelimelerin eş ve zıt anlamlarının kullanımına özen gösterilmelidir. Öğretmenler, ders içi etkinliklerde cümle doldurma alıştırmaları verirken bu hususa dikkat etmelidir. Bilhassa Türkçe Dersi 5. Sınıf Öğretim Programında yer alan söz varlığına ilişkin “T5.2.19. Okuduğu metindeki sözcük ve sözcük gruplarının cümle içinde kazandığı anlamı fark eder.” “T5.2.20. Kelimelerin eş ve zıt anlamlarını bilir.” kazanımları göz önüne alındığında yapılması tavsiye edilen uygulamaların önemi daha iyi anlaşılacaktır.

1.4. Sesteşlik

Sesteş kelimeler, yazılışları aynı fakat anlamca birbirinden oldukça farklı kelimelerdir. Sesteş bir kelimenin birden fazla anlamı olmasına rağmen bu anlamların tamamına yakını temel anlam içerisinde incelenmektedir. Yani anlam zenginliği sağlayan yan ve mecaz anlamlarla sesteş kelimelerin sahip olduğu sayıca birden fazla temel anlam birbirine karıştırılmamalıdır. Örneğin “yüz” kelimesi TDK Sözlüğünde (2016), “Doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı.” ve “Başta alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat.” “olarak tanımlanmaktadır. Kelimenin her iki anlamı da birbirinden oldukça farklıdır. Ancak sesteş kelimeler yazılışlarının aynı olması sebebiyle “benzerlik” ilişkisinden yola çıkılarak kelime servetini geliştirme sürecinde verilmesi gereken kelime grupları olarak ele alınmalıdır. Sesteş

kelimelerin öğretiminde “Gül kelimesi sesteş midir?” gibi bilgi basamağındaki sorulardan ziyade, kelimenin farklı anlamlarını ortaya koyan boşluk doldurmalar, metin içine yerleştirme etkinlikleri, farklı bağlamlarda cümle oluşturma etkinlikleri daha faydalı olacaktır.

1.5. Eşdizim Kelimeler

İngilizcede “corpus” olarak geçen ve Batı’da uzun süredir köklü çalışmalar yapılan eşdizim kelimeler, bir dildeki kelimelerin kullanım sıklığına dayanmaktadır. Firth (1957), eşdizimi bir kelimenin sıklıkla birlikte olduğu başka kelimelerle kurduğu ortak yapılar olarak tanımlamaktadır. Nesselhauf (2005), dilde belirli bir kullanım sıklığına sahip olmak şartıyla kelimelerin belirli bir aralık çerçevesindeki ortak kullanımları olarak tanımladığı eşdizimlerin kalıplaşmış yapılara sahip olduğunu ifade etmektedir. Mel’cuk’a göre (1998);

Eşdizimler bir fiille desteklenmekte olan kelimeler, (et pişirmek, yere tükürmek, yalnız kalmak)

Belirli birkaç kelimeyle birlikte kullanılmasına bağlı olarak anlamı ortaya çıkan kelimeler, (“keten helva” kullanımında ketenin sahip olduğu anlam)

Birlikte kullanıldığı kelimenin eşanlamlısını duruma göre kabul etmeyen kelimeler, (“yılanmış şarap” yerine “senelenmiş şarap”, “gözleri karardı” yerine “gözleri siyahlaştı” denilmemesi gibi)

Karşılaşılan kavramla ilgili önemli bir ögeyi anlatan kelimeleri kapsamaktadır (“kişneme”nin atlara ait olması).

Eşdizim kelimeler, kelime servetinin oluşumunda ve gelişiminde kullanılabilir çok önemli bulgulardır; ancak maalesef Türkçede eşdizim kelimelerin sözlük çalışmaları yeterince bulunmamaktadır. Eşdizim çalışmalarının ortaokul seviyesinde kelime servetinin geliştirilmesine yönelik etkinliklerde çok faydalı olacağı düşünülmektedir. Öğrencilere verilen bir kelimenin farklı durum ve zamanlarda hangi kelimelerle nasıl ilişkilendirmeler yaparak kullanılabilirliğinin gösterilmesi ve öğrencinin farklı cümleler kurmaya teşvik edilmesi kelime servetinin gelişmesine katkı sağlayacaktır.

1.6. Çağrışımsal Anlam

Çağrışım; bireyin belirli bir durum, nesne, simge ya da olay karşısında sebep-sonuç, yakınlık, zıtlık, sıklık, zaman- mekân ilişkileri kurarak farklı bir durum, simge, olay ya da nesneyi aklına getirmesidir. Çağrışımsal alan ise bireylerin belirli bir uyarıcı karşısında oluşturdukları çağrışımların tümüdür. Örneğin “kitap” kelimesi ile ilgili oluşturulan çağrışımsal alan “defter, yazı, kalem, okumak, kelime, cümle, kültür...” olabilir. Çağrışımsal alan da tıpkı çağrışımlar gibi kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Her bireyin düşünce sistemi, deneyimleri, tepkileri farklı olduğu için ilişkilendirme yaptıkları olgular da farklıdır. Bu sebeple eğitim-öğretim sürecinde her öğren-

◆ Nazife Burcu Takıl

cinin bir kelime ya da metin karşısında aynı çağrışımsal alanı oluşturmasını beklemek doğru değildir. Öğretmen, öğrencilerinin oluşturdukları çağrışımsal alanın konuyla herhangi bir yönden ilişkili ve zengin olmasına dikkat etmelidir (Takıl, 2015).

Bireylerin sahip oldukları söz varlığı ve oluşturdukları çağrışımlar arasında sıkı bir bağ vardır. Kelimenin zihindeki temsili üzerinden benzerlik, zıtlık, neden-sonuç, zaman mekân ilişkileri ile ortaya çıkan çağrışımların sayıca fazlalığı o kişinin sahip olduğu kelimelerin fazlalığı ve oluşturduğu düşüncenin çokluğu ile yakından ilgilidir. Kelimelerin de anlamsal yönden benzerlik (eşanlamlılık, sesteşlik), zıtlık (zıt/karşıtlık), neden-sonuç (eşdizim kelimeler) gibi ayrımları bulunmaktadır. Bu durum, çağrışım yolu ile düşüncelerin oluşması ve kelimelerin anlamsal oluşumlarının sağlanmasında ortaklık olduğunun göstergesidir.

Çağrışım oluşumundaki zaman-mekân ilişkisi, dinleme becerisinde zihnin öncelik vererek seçtiği kelimeler üzerinde etkisi vardır. Şöyle ki, bankadayken “senet, gişe, para, dekont, kredi kartı, borç” gibi kelimeler daha kolay anlaşılır ve anlamlandırılırken; pastanede “pasta, krema, muhallebi, limonata” gibi kelimeler daha kolay seçilmektedir. Bu durum çağrışımın mekân ilişkisi ile ilgilidir (Takıl, 2015; Cüceloğlu, 2009). İnsanlar ne kadar çok kelimeye sahip olursa çağrışımları da o kadar fazla olmaktadır. Bu da düşüncenin çeşitliliğini, sorunlara farklı çözümler bulmayı beraberinde getirmektedir.

Öğretmenler öğrencilerinin kelime servetlerini geliştirmeye dikkat ederken çok sayıda kelimenin kazanımından ziyade kelimelerin öğrencilerin zihninde doğru kodlanmasına dikkat etmelidir. Örneğin öğrencinin “kağıt” kelimesi ile birlikte “kitap, defter, kalem, silgi” gibi birçok kelimeyi çağrışım alanına eklemesi beklenir. Ancak öğrencinin bu kelimeyi doğru kodlamaması yüzünden ilişkilendirmeyi hiç ilgisi olmayan kelimelerle yaptığı görülebilir. Bu sebeple Türkçe öğretmenleri dilin en küçük yapılarından olan kelimelerin öğretiminde bu hususa dikkat etmelidir (Erden, 2011).

Çağrışımlar zıtlık, benzerlik gibi ilişkilendirmeler ile oluşmaktadır. Türkçede eş ve zıt kelimelerin birlikte verilmesi de bu bağlamda önem taşımaktadır. Kelime servetinin geliştirilmesi için 5, 6, 7, 8. Sınıf Türkçe ders programlarındaki kazanımlar ele alınarak kelimelerin yan, eş, sesteş, zıt, mecaz anlamları birlikte incelenmeli; eşdizim ve çağrışımsal alanlar ders içi etkinliklerde kullanılmalıdır. Türkçe öğretmenleri hangi kelimelerin nasıl öğretileceğine karar verirken, programdaki kazanımların yanı sıra sınıfın sosyokültürel, psikolojik yapısını, hazırbulunuşluk düzeyini göz önünde bulundurmalıdır.

1.7. İlköğretim Türkçe Dersi (1-8.sınıf) Öğretim Programındaki Söz Varlığı Kazanımları

İlköğretim Türkçe ders programında 5-8. sınıflarda söz varlığı ile ilgili kazanımlara ayrıca yer verilmiştir. Ancak dinleme, konuşma, okuma ve yazmayı söz varlığından ayırarak farklı bir gruplandırmaya dâhil etmemiz mümkün değildir. Türkçe öğretimi-

miyle ilgili belirlenen her kazanım mutlaka bir şekilde söz varlığı ile ilişkilidir. Zira, dil oluşmak ve gelişmek için kelimeleri kullanır ve kelimelerin dil becerileriyle olan ilişkisi insan vücudunun kan ile olan ilişkisi gibidir. Kan insan vücudunda sürekli dolaşır ve hayati ihtiyaçların karşılanabilmesi için bütün organların ve uzuvların çalışmasını sağlar. Kelimeler de kan gibidir, sürekli dil sisteminin içinde dolaşarak dilin yaşaması ve gelişmesini sağlar. Bu sebeple 5-8. sınıf Türkçe ders programında yer alan söz varlığı ile ilgili kazanımların yanı sıra temel dil becerilerinin kazanımlarının da söz varlığı ile ilişkili olduğu bilinmelidir.

5. sınıf Türkçe dersinde öğrencinin kelime serveti (söz varlığı) ile ilgili olarak belirlenen kazanımlar şu şekildedir (MEB, 2015):

T5.2.18. Anlamını bilmediği sözcükleri ve sözcük gruplarını öğrenir. (Sözcükleri öğrenmek için görseller, sözlük, atasözleri ve deyimler sözlüğü vb. araçlar kullanılacaktır.)

T5.2.19. Okuduğu metindeki sözcük ve sözcük gruplarının cümle içinde kazandığı anlamı fark eder.

T5.2.20. Kelimelerin eş ve zıt anlamlarını bilir.

T5.2.21. Eş sesli kelimelerin anlamlarını ayırt eder.

T5.2.22. İsimlerin ve sıfatların cümledeki işlevlerini fark eder.

T5.2.23. İsim ve sıfat tamlamalarını fark ederek bunların anlama olan katkılarını bilir.

6. sınıf Türkçe dersi söz varlığı ile ilgili kazanımlar şu şekildedir (MEB, 2015):

T6.2.23. Anlamını bilmediği sözcük ve sözcük gruplarının anlamını belirler. (Sözcükleri öğrenmek için sözlük, atasözleri ve deyimler sözlüğü vb. araçlar kullanılacaktır.)

T6.2.24. Okuduğu metindeki sözcük ve sözcük gruplarının cümle içinde kazandığı anlamı fark eder.

T6.2.25. Kelime ve kavramların farklı anlamlarını öğrenir ve bunları bağlama uygun şekilde kullanır.

T6.2.26. Zamirlerin cümledeki işlevlerini fark eder.

T6.2.27. Edat, bağlaç ve ünlemlerin anlama olan katkısını fark eder.

7. sınıf Türkçe dersi söz varlığı ile ilgili kazanımlar şu şekildedir (MEB, 2015):

T7.2.24. Anlamını bilmediği sözcük ve sözcük gruplarının anlamını belirler. (Sözcükleri öğrenmek için görseller, sözlük, atasözleri ve deyimler sözlüğü, vb. araçlar kullanılacaktır.)

T7.2.25. Okuduğu metindeki sözcük ve sözcük gruplarının cümle içinde kazandığı anlamı fark eder.

◆ Nazife Burcu Takıl

T7.2.26. İmge olarak kullanılan sözcüklerin veya deyimlerin metinde kullanılan anlamlarını belirler.

T7.2.27. Fiillerin cümleye kattığı anlam özelliklerini fark eder.

T7.2.28. Zarfların cümleye kattığı anlamı ve işlevini fark eder.

8. sınıf Türkçe dersi söz varlığı ile ilgili kazanımlar şu şekildedir (MEB, 2015):

T8.2.29. Anlamını bilmediği sözcük ve sözcük gruplarının anlamını belirler.

T8.2.30. Okuduğu metindeki sözcük ve sözcük gruplarının cümle içinde kazandığı anlamı fark eder.

T8.2.31. Fiilimsilerin cümledeki işlevini fark eder.

Sonuç ve Tartışma

İnsanların sahip oldukları kelime serveti, onların hayatları boyunca karşılaştıkları bütün sorunları çözmede; duygularını paylaşmada, kişiliklerini ortaya koymada kullandıkları en önemli unsurdur. Bu sebeple kelime servetinin 5-8.sınıfa denk gelen so-muttan soyuta geçiş döneminde özenle geliştirilmesi gerekmektedir. İlköğretim Türk-çe dersi öğretim programında yer alan dil becerilerine ve bunlara ilişkin söz varlığına ait kazanımların kolay ve kalıcı edinimini sağlayacak etkinlikler planlanmalıdır. Bu etkinlikler; kelimelerin temel, yan, eş, sesteş, zıt, somut, soyut, mecaz anlamlarını; eş-dizim ve çağrışım alanlarını kapsayacak nitelikte olmalıdır. Konuya ilişkin etkinlik önerileri şu şekildedir:

1. Çağrışım defteri tutma: Öğrencilerden çağrışım defteri tutmaları istenmelidir. Çağrışım defteri, her kelime için bir sayfa ayrılan ve hedef kelimenin sayfanın ortasına yazılarak hedef kelimeyle alakalı başka kelimelerin sayfaya yazılması ile oluşturul-maktadır. Öğrenciler hedef kelimeye ilişkin çağrışım alanını benzerlik (eşanlam, eş-ses, yakın anlam) ilişkisi, zıtlık ilişkisi (zıt anlam), neden-sonuç, zaman-mekân ilişkisi kurarak sağlamaktadır. Öğrencilerin kelime servetlerinin gelişip gelişmediği ya da ne düzeyde olduğu çağrışım defterleri ile takip edilebilmektedir.

Her öğrenci farklı yaşantılara sahiptir. Öğrencilerin aile ve sosyal hayatlarında ya-şadıkları sorunlar çağrışımına, dolayısıyla kullandıkları kelimelere yansımaktadır. Türkçe öğretmenleri öğrencilerin çağrışım defterlerinden hareketle özel hayatlarında yaşadıkları ciddi problemleri tespit edebilir. Kelimeler gördüklerinden fazlasını anlatmaktadırlar. Söylem çözümlemesine gidilerek öğrencilerin hem bilişsel hem de duyuşsal birtakım eksiklikleri tespit edilerek konuya ilişkin çözüm yolları sunulabilir (Takıl, 2016). (İlgili kazanımlar: T5.2.20., T5.2.21. T7.2.24.)

2. Sözel Görsel Çağrışım Etkinliğinin Kullanımı: Çağrışım alanı, temel anlam, eş anlam, zıt anlam kullanımını kapsayan bu etkinlikte öğrenilecek kelime, kelimeye ait görsel, kelimenin sözlük anlamı, kelimenin çağrışımına kurulan eş ya da zıt anlamı bi-

rer kutu içerisine yerleştirilerek anlam ilişkileri gösterilmektedir. Kelimenin görselle desteklenmesi ile akılda kalıcılık sağlanmaktadır. Etkinlikte hedef kelimeye ait ipuçları verilerek öğrencilerden kelimenin anlamını tahmin etmeleri istenebilir. Etkinlik, kelimeye ait cümle örneklerinin kutulara yazılmasıyla zenginleştirilebilir. (İlgili kazanımlar: T5.2.18., T5.2.20., T6.2.23., T6.2.25., T7.2.24., T8.2.29.)

Zengin:	
Sözlük anlamı:	X fakir

Sözel Görsel Çağrışım Etkinliği Görseli: (Takıl, 2015).

3. Kişisel deneyim ve kelime ilişkisi kurma: İnsanlar deneyimledikleri olayları akılda daha uzun süre tutmaktadırlar. Hedef kelimelerin, yaşanan bir olay ile ilişkisi yapılarak veyahut akılda kalıcı bir bağlam içerisinde kullanılarak öğrenilmesi daha kolay olmaktadır. Öğretmen, hedef kelimeyi sınıfta olan olaylarla ilişkilendirerek cümle örnekleri oluşturabilir. İlgili kazanımlar: T5.2.19., T6.2.25., T7.2.25., T7.2.26., T8.2.30.)

4. Eşdizim Kelimeler: Bir kelime öğretilirken sınıfın bilgi düzeyine göre, o kelimenin eşdizim alanı da birlikte verilmelidir. İsim, fiil, sıfat, zarf hali, kelimenin çok sık kullanıldığı kalıp ifadeler bu kapsam dahilinde ele alınmalıdır. Örnek: Güzel kelimesi için “Yemeğini güzelce yedi” (zarf), “Güzel kız saçlarını tarıyor.” (sıfat), “Dünkü konser çok güzeldi.” (fiil) gibi cümleler verilmelidir. Cümle içerisindeki farkı görevlerin yanı sıra anlamsal yönden sıklıkla başvuru kelime de örneklendirilmelidir. Örneğin yıkamak kelimesi için “yüz yıkamak, el yıkamak, bahçeyi yıkamak, balkonu yıkamak, bulaşıkları yıkamak...” gibi kullanım birliktelikleri verilebilir. (İlgili kazanımlar: T5.2.22, T5.2.23., T6.2.24, T6.2.25., T7.2.28., T7.2.27., T7.2.25., T8.2.30)

5. Tematik kelime grupları oluşturulmalı: Kelime öğretiminde farklı konulara ve anlamlara ilişkin kelimeler dağınık hâlde verilerek öğrencilerin temalara göre gruplanmasını istemek, kelimenin öğrenilip öğrenilmediğini ya da anlamının doğru kodlanıp kodlanmadığını takip etmek bakımından önemlidir. Örneğin “dava, temyiz, savcı, hâkim, kalp, mahkeme, doktor, muayene, reçete” kelimelerinin hukuki terimler ve tıbbi terimler başlığı altında toplanması istenebilir. (İlgili kazanımlar: T5.2.19., T6.2.24., T6.2.25., T7.2.25., T8.2.30.)

6. Kademeli Öğretim Uygulaması: Kelime öğretimine dair kullanılan etkinliklerde kademeli bir süreç izlemek faydalı olmaktadır. İlk adımda kelimenin anlamına ilişkin

◆ Nazife Burcu Takıl

bilgi düzeyinde boşluk doldurma ve şıklardan oluşan doldurma etkinliği düzenlenebilir. İkinci adımda kelimenin anlamsal farklılıklarını ortaya çıkaran boşluk doldurma, cümle tamamlama etkinlikleri düzenlenebilir. “Ayşe hayatımda gördüğüm en entelektüel insan; çünkü.....” örneğinde “entelektüel” kelimesini bilmeden boşluk doldurmak mümkün olmamaktadır. Bu sebeple birinci adıma göre daha zor bir uygulamadır. Üçüncü adımda ise cümle içindeki belirli bir kelimeyi değiştirip yerine ne gelebileceğini, hangi kelimelerin onun yerini tuttuğunu belirlemelerini istemek; öğrencilerin kelime servetlerinin gelişimini kademeli biçimde desteklemektedir. (İlgili kazanımlar: T5.2.19, T5.2.20., T5.2.21., T6.2.24., T6.2.25., T7.2.25., T8.2.30.)

Kelime servetini geliştirmeye yönelik etkinlikler ve etkinliklerin içerikleri öğrencilerin sosyo-ekonomik, bilişsel ve duyuşsal özelliklerine göre değişiklik gösterebilir. Kelime servetini geliştirme sürecinde önemli olan öğretmenin hoşgörülü tutumu ve destekleyici tavrıdır. Öğretmenin zengin bir kelime serveti ve kitaplara değer veren bir tutumu olmalıdır. Konuşmalarında ve öğrenciler için oluşturduğu yazılı metinlerde farklı kelimelerden, zengin söyleyişlerden faydalanmalıdır. Öğrencilerin gelişim düzeylerini çağrışım defterlerinden sıklıkla takip etmeli, gelişimlerinde yetersizlik görürse kelime etkinliklerinin sıklıklarını artırarak öğrencilerin gelişimini desteklemelidir. İnsan vücudunun yaşaması için kan ne kadar önemliyse, insan ruhunun ve karakterinin yaşaması için de kelimelerin o denli önemli olduğu unutulmamalı, Türkçe eğitiminde kelime servetinin gelişimine gereken hassasiyet gösterilmelidir.

Kaynakça

- Aksan, D. (2009). Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yayınevi, 4. Basım, Ankara.
- Aksoy, Ö. A. (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2 Deyimler Sözlüğü, İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri, İstanbul.
- Aydın, M. (2003). Edebiyattan Geçebilen Bir Toplum, Varlık, 71 (1153), 55-60.
- Ceber-Bakkaloğlu, H. ve Sucuoğlu, B. (2000). Normal ve Zihinsel Engelli Bebeklerde Anne-Bebek Etkileşiminin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi, Özel Eğitim Dergisi, 2 (4), 47-58.
- Cüceloğlu, D. (2009). İnsan ve Davranışı, Remzi Kitabevi, 18. Basım, İstanbul.
- Erden, N. B. (2011). Türkçe Dersinde Çağrışımın Kullanımı İle İlgili Gereklilikler Ve Öneriler. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Ergin, M. (2002). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Firth, J. R., (1957). “Modes of Meaning”, Papers in Linguistics 1934-1951, London:Oxford University Press, s. 190-215.
- Heath, P. (2005). Parent-Child Relationships: History, Theory, Research, and Context, Pearson Education, New Jersey, USA.

- Horodynski, M.A. ve Gibbons, C. (2004). Rural Low-Income Mothers' Interactions With Their Young Children, *Pediatric Nursing*, 30 (4), 299-306.
- Kaplan, M. (1992). *Kültür ve Dil*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karatay, H. (2007). Kelime Öğretimi, *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 1(2007) 141-153.
- Kıran, Z. ve Kıran, A. (2010). *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yayıncılık, 3. Baskı.
- MEB (2015). *Türkçe Dersi (1-8. Sınıflar) Öğretim Programı*, T. C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara.
- Mel'cuk, I. (1998). "Collocations and Lexical Functions" (Ed. A.P. Cowie) *Phraseology: theory, analysis, and applications*, Oxford University Press, s. 23-54.
- Nagy, W. E. (1988). Why Vocabulary Instruction Needs To Be Long-Term and Comprehension, *ERIC Clearinghouse on Reading and Communication Skills*, The National Council of Teachers of English and The International Reading Associations. USA.
- Nesselhauf, N.(2005). *Collocations in a Learner Corpus*, Amsterdam -Philadelphia:John Benjamins Publishing.
- Sameroff, A.J. ve Fiese, B.H. (2000). Transactional Regulation: The Developmental Ecology of Early Intervention, *Handbook of Early Childhood Intervention*, J.P. Shonkoff ve S.J. Meisels (Eds.) Cambridge University Press, New York, NY.
- Schunk, D. H. (2009). *Learning Theories An Educational Perspective*, Pearson Merrill Prentice Hall, New Jersey.
- Sevinç, M. (2003). "Bilişsel Gelişim ve Düşünce Becerilerinin Eğitimi", *Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar*, Ed. M. Sevinç. Morpa Kültür Yayınları, İstanbul
- Takıl, N. B. (2015). *Çağrışım ve Türkçe Eğitimi*, Türkiye Alim Kitapları, Almanya.
- Takıl, N. B. (2016). Discourse Analysis in Classroom Management, *International Journal of Arts and Commerce*, ISSN 1929-7106, Vol:5, No:1, ss: 60-66.
- TDK (2016). http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts. 16.03. 2016 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Uğur, N. (2007). *Anlambilim*, Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- Yavuzer, H. (1999). "Çocuk Psikolojisi", 17. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.